

УДК 930 (100)“04/14”: 615.89
ББК 63.5 (4 Укр)

Олександр Кожолянко
(м. Чернівці, Україна)

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА УКРАЇНЦІВ ПРО НАРОДНІ МЕТОДИ ЛІКУВАННЯ

У статті досліджено найдавніші писемні матеріали про народні медичні знання та народні лікування в українців. Українці з давніх часів спостерігали за навколишньою природою – травами, корінням, квітами та іншим, вживали їх для лікування різноманітних хвороб. Використовували при цьому як раціональні методи, так і магичні способи лікування. Повідомлення про хвороби руських князів та їх лікування вміщені у “Повісті минулих літ”, “Ізборнику Святослава”, “Шестодневі”, “Фізіолозі” та інших писемних пам’ятках середньовічної епохи. У період виокремлення з Київської Русі і зміцнення московського князівства поширювалися рукописні книги про народні методи лікування: “Вертогради”, “Слова”, “Слов’яно-руський лексикон” та ін. Відомості про медичні народні знання українців у часи середньовіччя містяться також у мемуарах іноземних послів, місіонерів, мандрівників, які побували на українських землях.

Ключові слова: народна медицина, медичні знання, пам’ятки писемності, магія, лікування, чаклунство, природознавство.

Витоки традиційної народної медицини українців, як і інших народів, губляться у попередніх тисячоліттях. Багато набутків народної медицини забулося і втрачено у віках, проте чимало раціональних медичних знань і навиків закріплювалися усно або фіксувалися в “Травниках”, “Порадниках”, “Зілейниках”, передавалися від покоління до покоління й збереглися аж до наших днів.

Відомості про хвороби різних князів та їх лікування (або смерть унаслідок хвороби) вміщені в “Повісті минулих літ”¹. Наприклад, князь Всеслав Полоцький мав мозкову грижу, про що літописець повідомляє: “Матери бо родивши его, бысть ему язвено на главе его”². Характерний засіб лікування – накладання пожиттєвої пов’язки на голову малюка – Всеслава³. Київський князь Святослав Ярославович хворів злоякісним новоутворенням на шії. Він помер, не зважаючи на “резание”, тобто хірургічну операцію (1076)⁴. Літописи, порівняно з іншими літературними пам’ятками, набагато ширше вміщують назви хвороб та клінічних ознак: “трясновение” або “падучая немощь” (епілепсія), “кичание долу” (параліч), “иступление ума” (психоз), “сухотная” (чахотка) і т. п.⁵

Одна з найдавніших писемних пам’яток Київської Русі – “Ізборник Святослава”, поряд з матеріалами церковно-релігійного характеру, подає відомості цілого кодексу знань з медицини⁶. Перекладений у X ст. з грецької болгарською мовою в Болгарії, він був переписаний на Русі для київського князя Святослава, сина Ярослава Мудрого, і нині відомий під іменем “Ізборник Святослава” у двох варіантах – 1073 та 1076 рр.⁷ У ньому наведено назви розповсюджених у той час на Русі захворювань, зроблено спроби пояснити причини хвороб, погляди руських людей на патогенез деяких недуг, принципи терапії та профілактики, лікувальну дієтику; подано опис болиголову, блекоти, аконіту⁸. В “Ізборнику” всі хвороби вкладаються лише у 2 групи – душевні та соматичні: “Страсти же суть душевные, овы плтыныя”⁹. Уявлення про ракові захворювання було досить поширено в давньоруського народу. Для позначення раку в “Ізборнику” найчастіше використовується назва “каркын”, “каркинъ”.

В “Ізборнику” наведено багато прикладів “отрезания удьнаго”, тобто видалення ножом хворих частин людського тіла. В цьому джерелі говориться, що в їжі та напоях

потрібно завжди дотримуватися помірності. Також в “Ізборнику” вміщено одну з найраніших вказівок про необхідність ізоляції хворих. Отже, “Ізборник Святослава” – писемна пам’ятка, в якій ідея про попередження хвороб знайшла найбільш чітке та яскраве відображення.

За часів князювання в Києві Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.) набула розвитку освіта, а також медицина. У містах серед представників різних професій були й особи, які займалися лікувальною справою. Окремі з них спеціалізувалися на лікуванні ран, переломів, пусканні крові; інші – на заговорюванні зубів, лікуванні очей тощо¹⁰. З літописів нам відомі імена лікарів – монахів Агапіта¹¹, Івана Смера¹², Антонія, Даміана Цілебника. Згадуються в джерелах Єфрем Переяславський, який відкрив у XII ст. в Переяславі “Лічебницю”, Григорій Премудрий, Іпат Цілебник¹³ та ін.

Невеликий трактат “Фізіолог” відомий руським читачам ще з XI століття, представляє собою збірник свідчень про тварин, птахів, іноді з невеликим переліченням “каменій” (мінералів)¹⁴. “Фізіолог” не втрачає значення джерела для ознайомлення з одним із найраніших етапів розвитку природознавства, до складу якого входила медицина. Природничі елементи “Фізіолога” дуже рано стали входити до складу давньоруських лікарських книг. Бджоли, “мравій”, риби, каміння, рослини в стародавніх лікувальниках розглядалися насамперед з точки зору придатності їх для лікування людських хвороб з частим посиланням на “Фізіолога”. В одному зі списків “Фізіолога” із зібрання П. П. В’яземського сказано, що коли тогочасні християнські правителі помітили захоплення людей “Фізіологом” як книгою лікарською (медичною) до такої міри, що “начаша презирати целбы просити у бога”, то списки “Фізіолога” стали знищувати, і “оттого сии книги и погибоша многими леты”¹⁵. Декотрі джерела вказують, що “Фізіолог” був складений певним мудрецем, який “знав життя і людську природу” і цілком заключав у собі свідчення “о целбах всяких страстей” (тобто страждань). Навіть візантійські письменники Кедрін, Георгій Амартол неодноразово у своїх творах відмічали, що грецькі ятрософісти, які займалися медичною наукою, за всіма довідками насамперед зверталися до “Фізіолога” як найбільш надійного та вірогідного джерела в галузі лікування¹⁶.

Зовсім інше значення для історії природознавства і медицини в Київській Русі отримав “Шестоднев” Іоанна Екзарха Болгарського за списком XIII ст.¹⁷, який представляв компіляцію найрізноманітніших свідчень.

Книга “Шестоднев” стала відомою на Русі з 1263 р.¹⁸ У руських людей “Шестоднев” користувався великою популярністю. Він фігурує в XVI ст. як дорогий військовий трофей, який привозили з Литви на Русь. Судячи з митних книг Русі, “Шестоднев” поряд з милом, рибою був предметом жвавої торгівлі на базарах і ярмарках¹⁹.

Зміст “медико-біологічного” розділу “Шестоднева” є дуже різноманітними. Тут зустрічається й опис “топлиц” – природних мінеральних джерел з вказівкою на їх лікувальні властивості. Широко, для того часу, описані багато рослин (аконіт, белена, опій), токсична дія яких має лікувальний вплив²⁰. Але основна джерелознавча роль “Шестоднева” полягає в тому, що через нього від часів античного світу проникли на Русь анатомо-фізіологічні свідчення про людину²¹. Опису насамперед піддавалась голова, тому що вона “седалище ума”, а “ум – князь царем єсть”, в той час, як решта тіла всього-на-всього лише “воин єсть”. Частина мозку в “Шестодневе” названі долями, або “удолие”. До однієї з “удолий” відноситься мозжечок (“приглавица”). Автор висловлює думку, що мозок є місцем перебування розуму: “в нем же уму месту менят сушу етери” (тобто “на думку деяких у ньому вміщується розум”). У цій праці також описано око, ніс, вухо, язик, стравохід, гортань, щелепи і зуби. Але найбільша увага приділяється

серцю. За “Шестодневом”, серце займає середину грудної клітини (“торах”), “прекляється паче на левую страну”.

У XI–XIII ст. важливими джерелами, з яких автори давньоруських творів брали медичні свідчення, були медичні записи типу травників та порадників (врачебников)²², які здавна існували на Русі та склалися слов’янською мовою авторами з середовища інших слов’янських народів або самими руськими людьми²³.

Були на Русі й жінки-лікарі. Так, селянська дівчина, дочка бортника Февронія, яка отримала медичні знання від своїх батьків – народних лікарів, успішно застосовувала їх на практиці. Дочка чернігівського князя Єфросинія була “зело сведуща в Асклепевых писаниях” – так називали тоді медичні книги²⁴. Внучка Володимира Мономаха – Євпраксія (1108–1172 рр.) склала навіть лікарський порадник, що мав назву “Мазі” (“Аллима”). У цьому трактаті вона широко описала багато захворювань та методи їх лікування. Онука Володимира Мономаха була високоосвіченою жінкою свого часу. Завдяки своїм лікарським здібностям вона отримала прізвисько “Добродійки”. Трактат складається з чотирьох частин і 29 глав (розділів). У ньому розповідається про користь повітря, фізичних рухів, раціонального харчування, а також даються гігієнічні поради²⁵. Наукова праця Євпраксії – єдиний давньоруський медичний довідник, що дійшов до нашого часу.

Пам’ятка писемності, відома в давнину під назвою “Бджола”, бере свій початок від греко-візантійської антології. Перекладена на Русі у XII–XIII ст. і стала надбанням давньоруської літератури. Серед сотні розділів “Бджоли” тридцять присвячені дієтичним порадам і шкоді п’янства та сорок три розділи – лікарям і хворобам²⁶. За характером тих ідей, які стосуються медицини, “Бджола” багато в чому нагадує “Ізборник Святослава”. З великою шаною ідеться в “Бджолі” про народних лікарів. Особливої уваги історика заслуговують афоризми “Бджоли” на санітарно-гігієнічні теми²⁷.

Період виокремлення з Київської Русі і зміцнення московської держави (XVI–XVII ст.) характеризується появою декількох видів медичної літератури, найбільш виразними з яких були збірники, відомі під назвою “Вертогради” та “Сказание о пропущении вод”, які являють собою твори “хіміко-фармацевтичного характеру”²⁸.

“Вертогради” – це свого роду медична енциклопедія. Поряд з ботанічними описами різних рослин, мінералів і тварин, наведено також велику кількість рецептів для лікування всіх тоді відомих хвороб, причому в рецептах вказано рослини, мінерали та тваринні продукти саме як засоби терапії. Назву свою “вертоград”, що означає “сади”, “квітник”, “город”, отримав від основного свого змісту – лікувальної ботаніки²⁹. Книга оздоблена багатьма малюнками трав, мінералів, тварин, риб, птахів, моллюсків³⁰, а також сценками лікування хворих. У “Вертоградах” вміщено дані про бактерицидну дію меду (вважали його панацеєю від усіх хвороб)³¹; про лікувальні властивості шипшини. Лікувальна флора “Вертоградів” нараховує більше тисячі ботанічних видів. Відоме було лікувальне кровопускання³².

На відміну від “Вертоградів”, зовсім інший характер мала та категорія давньоруської медичної літератури, яка в XVI–XVII ст. була відома у вигляді рукописів під назвою “Сказание о пропущении вод”³³. Ці книги були розраховані на освічених “пропущеників” – лаборантів, аптекарів³⁴. Саме лікування за цими рукописами зводилося головним чином лише до використання “пропущеної” води, яку отримували шляхом звичайного кип’ятіння її з травами та подальшого перегону з охолодженням водяної пари. Ця складна процедура вимагала багато часу відповідних умов, якими не кожен

“лечець” міг вільно володіти³⁵. Саме тому, ця книга не знайшла такого сприятливого ґрунту для широкого розповсюдження, як “Вертогради”.

Видатні писемні пам’ятки XVI–XVII ст. – “Слова” Лаврентія Зизанія та “Слов’яно-руський лексикон” Памви Беринди – також дають певні відомості про рослини, іноді згадуючи про їхнє використання як лікарських³⁶.

Інформація про медичні народні знання українців періоду середньовіччя зафіксована і в мемуарах іноземних послів, місіонерів, мандрівників, які побували тоді на українських землях³⁷.

Таким чином, до середньовічної епохи належить низка українських та іноземних писемних пам’яток, де наявні матеріали про народні медичні знання та народні методи лікування українців.

1. Повесть временных лет. – Ч. I. подгот. текста Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. – М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1950.
2. Літопис руський / За Іпатським списком пер. Л. Махновець. – К. : Дніпро, 1989. – С. 94.
3. Богоявленский И. А. Древнерусское врачевание в XI–XVII вв. / И. А. Богоявленский. – М., 1960. – С. 113.
4. Літопис руський / За Іпатським списком пер Л.Махновець. – С. 121.
5. Повесть временных лет по Лаврентиевскому списку // Изд. императорской Археографической комиссии. – СПб.: Типогр. М. А. Александрова, 1910. – С. 165.
6. Изборник Святослава 1073 года. – М. : Книга, 1983.
7. Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение / Д. С. Лихачев. – М–Л., 1947. – С. 82.
8. Товстуха Є. С. Українська народна медицина / Є. С. Товстуха. – К. : Рось, 1994. – С. 35.
9. Бондарь С. В. Философско-мировозренческое содержание “Изборников” 1073 и 1076 годов / С. В. Бондарь. – К., 1990. – С. 65.
10. Богородина Е. О. Страничка о врачебном деле в Древней Руси и первых докторов медицины / Е. О. Богородина // Природа. – 1950. – № 3. – С. 76.
11. Мідлик М. Витоки української медицини / М. Мідлик, Т. Стельмах, Ю. Наконечний // За вільну Україну. – 1995. – 8 березня. – Ч. 42. – С. 3.
12. Можаровська Т. Лікував і князів і бідарів / Т. Мажаровська // Наука і суспільство. – 1987. – № 3. – С. 74.
13. Болтарович З. Українська народна медицина: Історія і практика / З. Болтарович. – К. : Абрис, 1994. – С. 9.
14. Богоявленский И. А. Древнерусское врачевание в XI–XVII вв. – С.18.
15. Вяземский П. П. О литературе истории “Физиолога” / П. П. Вяземский // Памятники древней письменности. – 1978. – Вып. 1. – С. 122.
16. Богоявленский И. А. Древнерусское врачевание в XI–XVII вв. – С. 19.
17. Збірник математичного-природописно-лікарської секції наукового товариства ім. Шевченка / під ред. І. Верхратського, В. Левицького, С. Рудницького. – Львів, 1907. – С. 5.
18. Богоявленский И. А. Древнерусское врачевание в XI–XVII вв. – С. 22.
19. Ключевский В. О. Сказание иностранцев о Московском государстве / В. О. Ключевский. – Петербург, 1918. – С. 193.
20. Там само. – С. 193.
21. Богоявленский И. А. Древнерусское врачевание в XI–XVII вв. – С. 20.
22. Лікарський збірник / під ред. д-ра Євгена Озаркевича. – Т. II, Вип. I. – Львів : Вид-во НТШ, 1899. – С. 49.
23. Богоявленский И. А. Древнерусское врачевание в XI–XVII вв. – С. 24.
24. Можаровська Т. Лікував і князів і бідарів. Згадана праця. – С. 73.
25. Товстуха Є. Криниця здоров’я / Є. Товстуха // Київ. – 1999. – № 3–4. – С. 144.
26. Богоявленский И. А. Древнерусское врачевание в XI–XVII вв. – С. 149.
27. Там само. – С. 156.

28. Очерки общей этнографии. Европейская часть СССР / под ред. С. П. Толстова. Н. Н. Чебоксарова. К. В. Чистова. – М. : Наука, 1968. – С. 201.
29. Змеев Л. Ф. Русские врачевники. Исследование в области нашей древней врачебной письменности / Л. Ф. Змеев // Памятники древней письменности. Т. СХІІ. – СПб., 1895.
30. Богоявленский И. А. Древнерусское врачевание в XI–XVII вв. – С. 40.
31. Змеев Л.Ф. Русские врачевники. Названа праця. – С. 43.
32. Носаль І. М. Від рослини до людини. Розповіді про лікувальні та лікарські рослини України / І. М. Носаль. – К. : Веселка, 1992. – С. 8.
33. Змеев Л.Ф. Русские врачевники. Названа праця. – С. 101.
34. Ковалёв Н. И. Из истории технологии пищи и гигиены питания (XVI–XVII вв.) / Н. И. Ковалёв // Вопросы питания. – Т. 19. – 1960. – № 4. – С. 75.
35. Флоринский В. М. Русские простонародные травники и лечебники / В. М. Флоринский. – Казань, 1880. – С. 73.
36. Товстуха Є. Криниця здоров'я. Названа праця. – С. 65.
37. Ключевский В. О. Сказание иностранцев о Московском государстве. Названа праця. – С. 281–302.

Александр Кожолянко
(г. Черновцы, Украина)

Средневековые письменные источники украинцев о народных методах лечения

В статье исследовано древние письменные материалы о народных медицинских знаниях и методах лечения украинцев. Украинцы с давних времен наблюдали за окружающей природой – травами, корнями, цветами и другими, употребляли их для лечения различных болезней. Использовали при этом как рациональные методы, так и магические способы лечения. Сообщения о болезнях русских князей и их лечении помещены в “Повести временных лет”, “Изборнике Святослава”, “Шестодневе”, “Физиологе” и других письменных памятниках средневековой эпохи. В период выделения из Киевской Руси и укрепления Московского княжества распространялись рукописные книги о народных методах лечения: “Вертограды”, “Сказание о пропущении вод”, “Слова”, “Славяно-русский лексикон” и др. Сведения о медицинских народных знаниях украинцев периода средневековья содержатся также в мемуарах иностранных послов, миссионеров, путешественников, которые побывали на украинских землях.

Ключевые слова: народная медицина, медицинские знания, памятники письменности, магия, лечение, колдовство, естествоведение.

Alexandr Kojolianko
(Chernivtsi, Ukraine)

Medieval writer sorcery of the Ukrainians about folk methods of treatment

This article explores the earliest written materials about people's medical knowledge and methods of treatment in Ukrainians. The Ukrainians from the old – times observed the surrounding nature – herbs, roots, flowers and so on., and used them to treat a variety of diseases. Rational and magical methods was used in this case. Notification of illness of the Russian princes and their treatment contained in the “Tale of Bygone Years”, “History collection of Svyatoslav”, “Shestodnev”, “Fiziologi” and other written sources of the medieval epoch.

During the separation from Kievan Rus and strengthening of Muscovy distributed written books about folk treatment: “Vertogrady”, “Legend of skipping water”, “Words”, “Slavic-Rus lexicon” and others.

Information on medical knowledge of the Ukrainians during the Middle Ages found also in the memoirs of foreign ambassadors, missionaries, travelers who visited the Ukrainian lands.

Key words: folk medicine, medical knowledge, monuments written, magic, treatment, sorcery, natural science.